

EXPERIENCIAS ACADÉMICAS EN TORNO Á FUNCIÓN SOCIAL DA ARQUITECTURA

¿Qué está a acontecer nas escolas de arquitectura?

Encontro Académico
Escola Técnica Superior de Arquitectura. Universidade da Coruña
Xaneiro 2015

Proxecto DHabitat

EXPERIENCIAS ACADÉMICAS EN TORNO Á FUNCIÓN SOCIAL DA ARQUITECTURA ¿Qué está a acontecer nas escolas de arquitectura? recolle as presentacións, debates e resultados do Encontro Académico que co mesmo título tivo lugar na Escola Técnica Superior de Arquitectura da Universidade da Coruña, (España) os días 30 de xaneiro e 6 de febreiro de 2015 a iniciativa do **Proxecto DHabitat**

O **Proxecto DHabitat** é un proxecto de difusión do dereito ao hábitat a través da sensibilización e a educación formal na comunidade educativa. Nace da colaboración entre Arquitectura Sen Fronteiras (Galicia) e un colectivo de profesores da Escola Técnica Superior de Arquitectura da Coruña cun compromiso social e técnico con relación á sensibilización da opinión pública (e de forma máis específica da comunidade académica) sobre o dereito ao hábitat. O proxecto obtivo financiamento en concorrencia competitiva na convocatoria de axudas para financiar a execución de proxectos para actividades de educación para o desenvolvemento convocadas pola Dirección Xeral de Relacións Exteriores e coa Unión Europea da Vicepresidencia e Consellería de Presidencia, Administracións Públicas e Xustiza da Xunta de Galicia, que obtivo segundo resolución de 15 de maio de 2014

A Coruña, 17 de outubro de 2015. Día Mundial de Erradicación da Pobreza. Esta data foi recoñecida polas Nacións Unidas en 1992. Simboliza unha oportunidade para poñer en valor o esforzo e a loita das persoas que viven nese estado, a posibilidade de ouvir as súas preocupacións e un momento para recoñecer que os pobres son os primeiros en loitar contra a pobreza.

DOI: 10.13140/RG.2.1.4804.9363

ISBN: 978-84-9749-634-6

Depósito Legal: C2015-2015

Edita: Proxecto DHabitat. www.udc.gal/dhabitat ; dhabitat@udc.es ; galicia@asfes.org

Impreso en: Tórculo Comunicación Gráfica

Licenza creative commons:

Recoñecemento – NonComercial – SenObraDerivada (by-nc-nd): Non se permite o uso comercial da obra orixinal nin a xeración de obras derivadas.

PRESENTACIONES

Sandra Bestraten

ETSA / Universitat Politècnica de Catalunya

Esteban de Manuel

ETSA / Universidad de Sevilla

Belén Gesto

ETSA / Universidad Politécnica de Madrid

Vicente Díaz

ETSA / Universidad de Las Palmas de Gran Canaria

Carmen Mendoza

ETSA / Universitat Internacional de Catalunya

Maria Neto

Faculdade de Arquitectura / Universidade do Porto

Josep María Llop

Cátedra UNESCO Ciudades Intermedias / Universitat de Lleida

PROXECTO DHÁBITAT. EDICIÓN 2014-2015. PROFESORES

Enrique Blanco Lorenzo, Eduardo Caridad Yáñez, Amparo Casares Gallego, Iago Carro Patiño, Óscar Castro García, Andrés Fernández Albalat, Cristina García Fontán, Plácido Lizancos Mora, Emma López Bahut, Margarita Lorenzo Durán, Emilio Martín Gutiérrez, Xosé Lois Martínez Suárez, Dolores Otero Chans, Antonio Raya de Blas, Antonio Rio Vázquez, Patricia Sabín Díaz, Félix Suárez Riestra e Evaristo Zas Gómez.

GRUPO DE EDUCACIÓN PARA O DESENVOLVEMENTO DE ARQUITECTURA SEN FRONTEIRAS-GALICIA:

Coordinación do proxecto “Difusión do dereito ao hábitat e ás súas dimensións transversais a través da sensibilización e a educación non formal na comunidade educativa”, no que se enmarca esta publicación.

Experiencias académicas en torno á función social da arquitectura

¿Que está a acontecer noutras escolas?

Venres 30 de xaneiro

Sandra Bestraten
ETSa / Universitat Politècnica de Catalunya

Esteban de Manuel
ETSa / Universidad de Sevilla

Belén Gesto
ETSa / Universidad Politécnica de Madrid

Vicente Díaz García
ETSa / Universidad de Las Palmas de Gran Canaria

Venres 6 de febreiro

Carmen Mendoza
ETSa / Universitat Internacional de Catalunya

Maria Neto
Faculdade de Arquitectura / Universidade do Porto

Josep María Llop
Catedra UNESCO Cidades Intermedias / Universitat de Lleida

As xomadas celebraranse na **Biblioteca da ETSAC**

Máis información en:

www.udc.gal/dhabitat

EXPERIENCIAS ACADÉMICAS EN TORNO Á FUNCIÓN SOCIAL DA ARQUITECTURA

¿Qué está a acontecer nas escolas de arquitectura?

INTRODUCCIÓN	09
MARCO DE ESTUDO	17
PRESENTACIONES	30
SÍNTESE	51
REFERENCIAS	55

INTRODUCCIÓN

“Architecture has become too important to be left to architects”

Giancarlo De Carlo¹

¹ Giancarlo De Carlo, 'Architecture's Public', en *Architecture and Participation*, ed. por Peter Blundell Jones, Doina Petrescu e Jeremy Till
Abingdon: Spon Press, 2007.

¿QUE ESTÁ A SUCEDER NOUTRAS ESCOLAS DE ARQUITECTURA?

Emma López-Bahut²

No ano 2013 nacía o Proxecto DHabitat, mediante a unión das forzas de Arquitectura Sen Fronteiras Galicia (ASFg) e dun grupo de persoas do profesorado da Escola de Arquitectura da Universidade da Coruña. O seu obxectivo principal era paliar a debilidade dos compoñentes sociais na comunidade educativa, particularmente no referido ás problemáticas da habitabilidade básica.

Economicamente financiado pola Xunta de Galicia en concorrencia competitiva, desenvolveuse con éxito no curso 2013-14 baixo o título “Proxecto de difusión do dereito ao hábitat e as súas dimensións transversais a través da sensibilización e a educación formal na comunidade educativa”³.

Nese ano leváronse a cabo diferentes actividades docentes e formativas: ciclo de conferencias, espazo web, curso de verán⁴, biblioteca para o outro 90%, mesas redondas temáticas, curso formativo online, etc. Pretendíase introducir na comunidade académica da Escola de Arquitectura da Coruña os contidos conceptuais e as metodoloxías que fixesen posible a incorporación dos asuntos de habitabilidade desde un

² Emma López-Bahut é Doutora Arquitecta, profesora axudante doutora na E.T.S. de Arquitectura da Universidade da Coruña. Pertence ao Proxecto DHabitat.

³ Para máis información: <http://www.udc.es/dhabit/>

⁴ *Procesos Habitados: As Arquitecturas nas que Vive o Outro 90%. Resultados do Curso de Verán da E.T.S. de Arquitectura da Coruña.* Setembro de 2014. Disponible en: <http://dhabitfiles.udc.es/Cursos/Procesos%20Habitados/Procesos%20Habitados%20-%20dHabitat%20Obradoiro%20de%20Veran.pdf>

enfoque social. Unha vez concluído este primeiro proxecto, preséntase unha segunda parte que, de novo financiada pola Xunta de Galicia, ten continuidade durante o curso 2014-15.

Nesta segunda parte do Proxecto DHabitat o profesorado atópase coa necesidade de mirar cara a fóra, de investigar como se está introducindo e desenvolvendo este tema noutras escolas de arquitectura. Era un momento clave porque se estaba traballando un novo plan de estudos e tíñase a posibilidade de facer unha proposta concreta para introducir a cuestión social da arquitectura nel, mediante o desenvolvemento dunha materia optativa “Habitabilidade básica” e a posibilidade de traballar estes temas no Proxecto fin de Grao. Era un momento de incerteza no profesorado, pois se debía dar o paso de concretar os obxectivos, os contidos, establecer as metodoloxías, expor estratexias a medio prazo, etc.

Como consecuencia de todo iso, propúxose realizar unhas xornadas académicas sobre a función social da arquitectura, un encontro científico entre profesorado e investigadores de diferentes institucións do mundo universitario que viñeran xa incluíndo dunha ou outra maneira elementos de orde social ou estratexias de cooperación ao desenvolvemento na súa práctica académica. Buscábase abordar todas as accións docentes posibles: as materias do grao (truncos e optativas), proxectos fin de carreira, posgrao, doutoramento, investigación, accións in situ, aprendizaxe e servizo, etc.

O obxectivo era coñecer non só os resultados senón tamén o proceso levado a cabo, as súas dificultades, as súas fortalezas. Tratábase de coñecer de primeira man todas estas experiencias.

Ao tempo, xurdía como unha oportunidade de ampliar a rede xa construída na primeira fase do Proxecto DHabitat con profesorado doutras escolas de arquitectura que está interesado en traballar estes temas dentro do mundo académico.

As xornadas desenvolvéronse en dúas sesións, o trinta Xaneiro e o seis de Febreiro de 2015, nun ambiente próximo e de traballo, favorecido polo espazo da Biblioteca da Escola de Arquitectura. Estas conferencias foron gravadas e achéganse coa presente publicación.

Expuxéronse as cuestións disparadoras para favorecer o debate:

- ¿Debe intervir a universidade ante os conflitos sociais como os derivados da ausencia de habitación?
- ¿Debe esperar a universidade a que a sociedade reclame os seus servizos?
- ¿Que actitude debe asumir a universidade ante as crises?
- ¿A que profesionais precisan o sete mil millóns de habitantes do mundo?
- ¿A quen debemos formar: profesionais eficaces ou persoas comprometidas?
- ¿Deben as escolas de arquitectura adecuar os seus enfoques ante un mundo crecentemente esgazado entre unha minoría opulenta que reclama servizos profesionais e unha maioría empobrecida que non pode acceder a eses servizos?
- ¿Son a informalidade, o vernáculo ou a autoconstrución, ámbitos que deben ser incorporados á docencia oficial?
- ¿Sobrevivirán indemnes as profesións do deseño ás crises?
- ¿Deben os profesionais da arquitectura ocuparse dos procesos ou conformarse co mero deseño de produtos?
- ¿Debe ignorar a academia realidades sociais alleas, afastadas, minoritarias ou descapitalizadas?
- ¿Os pobres e as grandes corporacións constrúen as cidades do mundo. Estamos a preparar aos universitarios para esta realidade?

Ante estas cuestións, e tendo como eixo a exposición das diferentes estratexias para levar a función social da arquitectura ás escolas, o primeiro día cinco relatores expuxeron as súas experiencias:

Sandra Bestraten. Arquitecta e profesora na ETSA de Barcelona.

Describe as dúas materias optativas en grao (Vivenda e cooperación e Tecnoloxías de baixo custo) que levan impartindo case que quince anos. Tamén explica o funcionamento do Tribunal de Fin de Carreira que, presidido por Zaida Muxí e xunto con Ana Ramos acolle temas libres sobre proxectos de cooperación internacional ou proxectos de rehabilitación que inclúen procesos participativos. Estas dúas accións complementáanse coa posibilidade do alumnado de realizaren unha estancia de cooperación no verán e con desenvolvementos en traballos de investigación.

Esteban de Manuel. Doutor arquitecto e profesor na ETSA de Sevilla.

Parte do tres facetas da Universidade: a pedagóxica, a investigadora e a extensión, referida á conexión dos universitarios con proxectos reais, coa sociedade. Hoxe en día estamos inmersos nos plans Boloña, baseados na competitividade, así que se pregunta como introducir a función social da arquitectura neste contexto. Expón e exemplifica accións desenvolvidas en tres fronteas: a introdución nas materias establecidas, creación de materias específicas e formación especializada de posgrao.

Belén Gesto. Arquitecta, directora do ICHaB e profesora na ETSA de Madrid.

Relata o camiño desde os anos noventa, iniciado por Felipe Colavidas e Julián Salas, para a introdución da Habitabilidade Básica como unha materia de primeiro en posgrao e despois como optativa en grao, até a

creación do Instituto de Cooperación en Habitabilidade Básica (ICHaB), recoñecido como Cátedra Unesco en 2007.

Vicente Díaz. Doutor arquitecto e profesor na ETSA de Las Palmas de Gran Canaria.

O primeiro paso na escola de Las Palmas foi dado en 2003 coa creación da materia optativa en quinto curso de grao “Hábitat e desenvolvemento”, na que se traballa a dúas escalas: a da realidade española e a da cooperación ao desenvolvemento en Latinoamérica e África. A metade das clases destínanse a un contido teórico específico e na outra metade, trabállase na realidade mesma, fose da aula. Doutra banda, explica o proceso de revista Márgenes de Arquitectura Social.

María Neto. Arquitecta e Investigadora na Facultade de Arquitectura da Universidade do Porto (PT).

Encontra que a escola do Porto esta sensible ao tema aínda que podería esperarse que puidese estar máis aberta fronte á súa historia e tradición. Con todo, existen accións satélite como: a recente exposición “O Processo SAAL. Arquitectura e participación 1974-1976, 2014/2015”, un proceso no que se materializa o papel social da arquitectura e que recuperou o tema para un debate amplo; ou a pasada conferencia internacional de Arquitectos Sen Fronteiras, celebrada na Facultade do Porto en 2013 baixo o título “The teaching of architecture in the development process”, unha iniciativa que tentou abrir o horizonte de actuación do arquitecto. Doutra banda, María Neto centra a súa investigación na emerxencia dentro da cooperación e desenvolvemento, e defende a necesidade de debater este tema dentro das escolas, ampliando o campo de actuación do arquitecto e situando a práctica de arquitectura no contexto humanitario.

Na segunda xornada, os relatorios que se presentaron foron:

Carmen Mendoza. Doutora arquitecta e codirectora do Master on International Cooperation: Sustainable Emergency Architecture na Universitat Internacional de Catalunya.

Mostra o estado da cuestión na escola de arquitectura da UIC, en tódolos seus niveis.

A cooperación ao desenvolvemento impártese como materia obrigatoria en cuarto ano, organizada nun semestre dedicado a proxectos de escala internacional e un segundo dedicado á escala local. O alumnado pode especializarse como máster sobre a xestión de proxectos na cooperación e o desenvolvemento sustentable onde se aborda desde a escala arquitectónica á urbana, cunha visión interdisciplinar. Neste momento, están a pór en marcha o seu programa de doutoramento.

Josep María Llop Torné. Arquitecto e Director da Cátedra UNESCO Cidades Intermedias, Universitat de Lleida.

Explica a proposta denominada “Plan Base” como resultado da premisa de que o dereito á cidade debe comezar polo dereito ao plan, é dicir, o dereito da cidadanía a que poida coñecer e intervir no deseño das estratexias de plan que definirán cada cidade no decurso dos seguintes dez anos.

Esta constelación de experiencias que se recollen nesta pequena publicación, articula unha serie de posibles camiños e estratexias que se desenvolveron nas escolas de arquitectura da península orientadoras para aqueles que están a comezar a súa andaina, como o grupo de profesorado do Proxecto DHabitat. Todas estas iniciativas serven de referente e de inspiración para abordar a introdución da función social da arquitectura de maneira colectiva na escola.

As xornadas serviron para pechar unha fase dentro do Proxecto DHabitat, quizá máis dedicada ao descubrimento, coñecemento, inmersión ou investigación sobre cuestións sociais da arquitectura. Por iso agora ábrese outra nova etapa, con marcado carácter propositivo, que se espera poder desenvolver nos próximos anos.

Como dicía Eduardo Galeano: moita xente pequena, en lugares pequenos, facendo cousas pequenas, poden cambiar o mundo.

MARCO DE ESTUDO

A CONSTRUCCION SOCIAL DA ARQUITECTURA

Un século de aproximacións

Plácido Lizancos⁵ e Sara Escudero

“... much of what has been done in the name of human well-being has been arrogantly and ignorantly done at the expense of human well-being; that those who have been trained to support and enhance such fundamental human efforts as housing, education, and health care have claimed possession of those activities, forgetting that a basic human right is the right to do for one’s self what one is quite able to do.”

Robert Ficher⁶

A arquitectura naceu para satisfacer as necesidades humanas.

Miles de anos de realizacións confírmano.

Na última década parecía que nos distraemos e cambiado aquel alto obxectivo por un modo de facer que demasiadas veces soaba a aquilo de Hey, hey? mirade, mirade o que se me ocorreu!⁷

⁵ Plácido Lizancos é profesor titular da Universidade da Coruña. As informacións sobre Francia foron obtidas e redactadas pola arquitecta Sara Escudero Rubio.

⁶ Ficher, R., “preface”, p.viii, en Turner, F.C. e Ficher, R., *Freedom to build. Dweller control of the housing process*; The Mac Millan Company, Nova York, 1972

⁷ Parafraseamos aquí a *Robert Ivy*, presidente de *The American Insitute of Architects* no seu “Special report AIA AARchitect *Form, function, force multiplier: Design for the Common*. Good Special Report. Vol 19. Nov 16, 2012. [<http://www.aia.org/practicing/AIAB096497>]; “Architecture serves people. While our chosen profession combines ideas, craft, science, imagination, pragmatic analysis, calculation -and occasionally art- ultimately, our built projects provide shelter. And if, during the early days of this new century, our media attention shifted to computer-fed formalism with a kind of “Gee whiz, look what we can make!”

Bruídos formais irromperon ruidosamente nas publicacións, os *blogs* e tamén nos espazos das nosas cidades e nas aulas universitarias

Entre tanto despregabamos os nosos xogos florais o mundo ía tornando nun lugar progresivamente máis inxusto, sucio e inhabitable. Catro conflitos, de longo percorrido, están detrás disto: a loita de clases entre a minoría que se apodera da riqueza de todos e o resto da humanidade; a degradación ambiental secundaria á depredación dos recursos limitados do planeta; a desigualdade entre as persoas en razón de xénero ou etnia e finalmente, o conflito neocolonial entre culturas dominantes e dominadas. Iso acrecéntase nos últimos anos cunha profunda crise financeira que arrastra tras de si nosa desconfianza nos sistemas de produción e de comercio globais.

¿Cal é o lugar da arquitectura en todo isto?

¿Pode a arquitectura contribuír a facer do mundo un lugar mellor?

Estas son algunhas das preguntas que nos facemos desde un minúsculo espazo académico situado na Escola de Arquitectura da Coruña e tamén desde algunhas outras institucións irmás.

Non queremos aventurar a resposta sen botar a vista atrás. Buscamos inspiración en tempos pasados nos que foron afrontados retos comparables por parte dos arquitectos e de quen entre eles se encargaban de formar ás futuras xeracións de profesionais.

Hai un século, en Centroeuroa, as cidades, ou diremos máis aínda, a sociedade enteira foi arrasada até os seus alicerces pola Guerra Mundial e debeu ser reconstruída.

Os profesionais da arquitectura lanzaron entón o Movemento Moderno , que en palabras de Benévolo empezou co propósito de superar as discriminacións producidas pola xestión urbana tradicional e interpretar obxectivamente, por medio da investigación científica, as esixencias de todos os cidadáns. O esforzo foi tan grande, pois case todo era novidade, que se deberon mesmo inventar palabras para conceptos inexistentes, como Existenzminimum⁸.

Unhas décadas despois, a lentitude das actuacións ou a súa desviación respecto dos obxectivos iniciais farán xurdir voces que esixirán a revisión das tácticas de traballo e mesmo dos principios teóricos do Movemento Moderno.

Así as cousas as primeiras críticas que se expresan en público -estamos na década dos cincuenta- chegan dunha xornalista radicada en Nova York, Jane Jacobs, quen denuncia que o deseño urbano realízase sen ter en conta as necesidades da poboación e si outros intereses. Chega mesmo a ir máis aló ao afirmar que ese modo de actuar ten efectos nocivos sobre a sociedade como a segregación funcional e outras disfuncionalidades. Todas aquelas impresións conforman o libro “*The Death and Life of Great American Cities*” que aínda sendo publicado en 1961, reivindica asuntos relacionados coa xestión social do hábitat que seguen a formar parte da nosa actualidade.

Os camiños críticos teñen tamén outro incipiente practicante en Turner, que recentemente egresado da Architectural Association en 1956 abandona Londres para intervenir nas barriadas de Lima mediante unha

⁸ Este concepto -equivalente ao de “Hábitat Básico” en Galego- derivase do artigo 155 da constitución de 1919 da República de Weimar, que prescribía “un hábitat saudable” para tódolos alemáns, en termos de espazo mínimo necesario, densidade de usuarios, renovación de ar fresco, acceso a áreas verdes e a vías de comunicación, etc.

nova metodoloxía de autoconstrucción asistida ideada por el. Oito anos de traballos naquel medio permítenlle explicar moitas cousas, entre elas o porqué abandonou a práctica da arquitectura oficial

“...we felt and knew that architecture cannot be practiced as if it were an independent variable –as though the architect had no social or political responsibilities- yet neither could we accept the Marxist antithesis. It seemed as absurd to believe that social structure could be changed through architecture as it was to believe that architecture should be entirely subjected to the official interpretation of popular taste”⁹

Tras estes dous iniciadores, un número crecente de voces adhírese á reivindicación dun maior compromiso ético da profesión ao fío dos movementos políticos e culturais que aniñan no sesenta a ambos os dous lados do Atlántico.

En Holanda, un país que está envolto na construción masiva de vivenda, o profesor da Technical University de Eindhoven John Habraken, amolado pola falla de implicación dos usuarios en todo este proceso desenvolve as súas investigacións que se verán recollidas no libro *Supports: An Alternative to Mass Housing* -publicado en 1961- no que se reclama unha arquitectura de soportes na que o *Estado* “provided the infrastructure on top of and between which people could build their own housing”. Estas aportacións terán grande seguimento en todo o mundo.

Un fito relevante nesta cadea de acontecementos é a inauguración en 1964 no templo da modernidade -o Museum of Modern Art de Nova York- da exposición *Architecture without Architects* comisariada por Bernard Rudofsky. Esta mostra producirá un forte impacto ao reivindicar a atención sobre os modos en que as

⁹ Turner, F.C., “The reeducation of a professional”, p.124, en: Turner, F.C. e Ficher, R.: *Freedom to build. Dwellers control of the housing process*; The Mac Millan Company, Nova York, 1972

xentes correntes e humildes, iletradas pero profundamente cultas, fan arquitectura (sen arquitectos), provéndose de todo o que necesitan para desenvolver as súas vidas, sen auxilio externo.

Case ao mesmo tempo, non lonxe de alí, Venturi, Scott e Izenour dedícanlle un curso na Yale School of Architecture ao estudo do Strip de Las Vegas. Casinos, hoteis, galpóns, anuncios luminosos e diversas sub arquitecturas serán analizadas na escola como quen disecciona a obra dun gran mestre.

Consúmase con estes dous feitos a entrada do popular e o vernáculo na academia. Aprender das cousas “less immodest in their erections of *heroic*, self-aggrandizing monuments”, isto é o “learning from everything”, como dixo Venturi, incorpórase aos discursos oficiais.

O traxecto aquí iniciado pode considerase concluído en 1993. Nesa data 1993 D. K. Ruth e Samuel Mockbee -que gosta autodefinirse como “cidadán arquitecto”- establecen o *Rural Studio* nunha das rexións máis deprimidas dos Estados Unidos (o West Alabama's Black Belt Region). *Rural Studio* é o taller da School of Architecture, Planning and Landscape Architecture da Auburn University e a súa filosofía será a de adestrar aos estudantes de acordo cunha “hands-on educational experience whilst assisting an underserved population”.

En Francia a publicación en 1968 por Lefebvre do libro “Le Droit à la Ville” reivindicando a instauración do “bo vivir” para todos, e facer da cidade o “cenario de encontro para a construción da vida colectiva” coincide no tempo cos acontecementos de maio de 1968. As escolas de arquitectura¹⁰ acéndense.

¹⁰ O Maio Francés non xerou cambios profundos na sociedade mais implicou repercusións en canto a melloras nas prestacións sociais. A Universidade sufriu unha grande transformación; unha das consecuencias foi a aparición das Escolas de Arquitectura. No sistema clásico de Beaux Arts, “Arquitectura” era unha disciplina máis. Tras os acontecementos de Maio do 68 aparecen como Unidades Pedagóxicas de

Italia, Portugal e España acusarán tamén o impacto do maremoto crítico.

Os traballos do arquitecto e profesor Giancarlo de Carlo en Urbino e a formación do radical ILAUD (International Laboratory of Architecture and Urban Design) en Venecia demostran que a acción política axuntada ao traballo do arquitecto son de maior efecto para o cambio social.

Non menos relevante é a experiencia do chamado proceso SAAL que terá lugar no Portugal revolucionario. Veciños, arquitectos e estudantes de arquitectura foron implicados nunha acción colectiva destinada á dotación de vivenda para as clases populares que nunca foran obxecto de atención anteriormente e na

Arquitectura independentes de “Belas Artes”. Baséanse no fortalecemento do pensamento crítico en relación aos problemas sociais e a outras cuestións tanxenciais.

A Unidade Pedagóxica nº6 (UP6) está considerada como a escola francesa que foi máis fiel ás ideas de Maio do 68. Outro tanto aconteceu coa Unité Pédagogique d'Architecture de Nantes (UPAN), na que estudantes e profesores traballaron xuntos durante tres anos para a elaboración do programa e a configuración espacial da nova escola.

A UP6 é actualmente a escola de arquitectura de París La Villete (ENSAPL). Oponse a todo academicismo e busca xerar unha estreita relación coa realidade. Entre os seus principios están o rexeitamento ao elitismo, xa que considera á arquitectura como un tema importante na sociedade, que debería achegarse á xente con facilidade, a procura da diversidade nos estudantes, propiciar o interese polos aspectos cotiáns da arquitectura e do urbanismo, quitar peso á sobre-mediatización de certo tipo de arquitecturas e promover o descubrimento doutras culturas arquitectónicas.

mellora dos barrios degradados das cidades portuguesas. Aquilo non só serviría para dar habitabilidade básica a máis de corenta mil familias senón a consolidar á arquitectura portuguesa no mundo. En España o foco dos acontecementos virará ao redor do *Laboratori de Urbanisme de Barcelona*. É un centro de investigación da Universitat Politècnica de Catalunya, formado en 1968 baixo a iniciativa de Manuel de Solà-Morales. Desenvolve iniciativas docentes e investigadoras inicialmente de forte carga social ante a situación de sub desenvolvemento na que se atopan moitos lugares da periferia das maiores cidades catalás. Fronte ás intervencións tecnocráticas oficiais, o LUB propón unha aproximación analítica na que se teñen en conta as forzas sociais que determinan o crecemento urbano.

En Sudamérica este modo de operar xa se vén practicando, silandeiramente, lonxe das capas dos medios de comunicación.

De México a Chile aquelas terras, as máis urbanas do planeta, mostran sistematicamente os peores efectos da urbanización acelerada, pondo en cuestión a capacidade do Movemento Moderno, da profesión e da Universidade para evitar a catástrofe, máis aló dalgunhas operacións puntuais indiscutiblemente exitosas. As súas escolas de arquitectura van ser as primeiras do mundo –trala II Guerra Mundial- que asumirán a necesidade de darlle un enfoque social aos seus currículos. A chegada de profesores exiliados europeos, de Alemaña, España ou Rusia activará estes cambios, que aquelas aulas reciben con entusiasmo. O primeiro en chegar é o húngaro Tibor Weiner, ex alumno da Bauhaus. Instálase na Universidade de Chile en 1939 impulsando alí a renovación docente e anticipando o que van facer moitos outros nun incontable número de Escolas e centros de investigación en todo o continente.

En anos sucesivos chegará a armarse naquelas latitudes un grupo de profesores universitarios que realizan grandes achegas académicas de gran impacto nas políticas dos seus países e do mundo enteiro, como son

en México Carlos González Lobo, en Arxentina Víctor Pelli e en Chile Fernando Castelo Velasco e a súa discípula Joan Mc Donald.

A crise é xa global nos setenta.

Recoñécese (Benévolo, 1974) que se “debe considerar de maneira distinta a investigación arquitectónica moderna, tanto nos países desenvolvidos como nos que están en vías de desenvolvemento pois se produciu un desdoblamento da cidade contemporánea en cidade regular e informal”, advertíndose que as técnicas urbanísticas e a arquitectura modernas poden ter un efecto perverso ao “converterse no instrumento dunha nova discriminación a escala mundial, abandonando o seu orzamento inicial”.

Nesa orde de cousas as Nacións Unidas tendo identificado a amplitude dos problemas do hábitat crean en 1975 a axencia UN Hábitat, “para un futuro urbano mellor”.

Esta axencia, radicada en Nairobi, terá como misión salvagárdaa das condicións de habitabilidade do único planeta habitable do universo.

Ao ano seguinte, celebra en Vancouver a primeira conferencia mundial denominada “Hábitat I”, sucedéndose a segunda en Istambul en 1996 e estando anunciada a terceira para Quito en 2016, focalizadas na xestión do hábitat no máis amplo sentido da palabra, dunha maneira inclusiva e sustentable.

En 1976 fúndase en San Francisco, *Habitat For Humanity*.

É a primeira Organización non Gobernamental nada desde a arquitectura. En 1979 faio *Arquitectos sen Fronteiras*, hoxe *Arquitectura sen Fronteiras*.

En anos sucesivos dúcias de organizacións sen ánimo de lucro, desvinculadas de credos ou orientacións políticas foron constituídas desde colectivos profesionais, ao amparo de organizacións profesionais ou académicas para encamiñar a súa resposta ante asuntos aos que as institucións ou a profesión non respondían. Emerxencia, catástrofes, conflitos, áreas informais ou comunidades de moi baixos recursos, tanto no Norte como no Sur globais serán os seus obxectivos.

Son as súas accións fundamentalmente a intervención a través da xestión de recursos humanos e financeiros. En tempos recentes se han #ir abrindo a estratexias de produción e análises novas como o traballo colaborativo ou o traballo pro-bono, conformando modos de facer non convencionais pero de gran impacto social.

En 2013 Arquitectos sem Fronteiras de Portugal e Architecture sans Frontières International celebran nas instalacións da Facultade de Arquitectura da Universidade de Porto (Portugal) a conferencia "The teaching of architecture in the development process", un evento que reúne a quen desde ambos os mundos -as ONG e a Academia- traballan polo mesmo obxectivo.

A Academia vai ir integrando paulatinamente aqueles asuntos, ben nas súas liñas de investigación ou máis raramente na súa práctica docente, maiormente en asépticos cursos de pos graduación ou de alta especialización, por exemplo adestrando profesionais capaces de intervir nun contexto global.

Son os programas como o do The Minimum Cost Housing Group (MCHG) da McGill University School of Architecture, de Montreal, Canadá. Unha unidade de investigación formada en 1970, co seu foco no hábitat dos pobres "both in the south as well as in the north"; o CENDEP, Centre For Development and Emergency Practice, aberto en 1985 na Universidade de Oxford Brookes no Reino Unido ou o Master in Development and Tropical Studies que se imparte na London University e que é continuador do curso de posgrao en

arquitectura tropical que se iniciou en 1954 na Architectural Association School de Londres por Maxwell Fry e Otto Koenigsberger.

Máis contemporáneo e cun enfoque fundamentalmente dirixido á recolección e análise de experiencias existentes é o grupo denominado Spatial Agency, da Escola de Arquitectura da Universidade de Sheffield (Reino Unido). Os seus obxectivos fundacionais son a reivindicación da *Spatial Agency*, isto é, do concepto desenvolvido por Cedric Price no setenta segundo quen “a building is not necessarily the best solution to a spatial problem”, propondo a evolución do arquitecto cara a un *Spatial Agent*, ben diferente do profesional definido nas estruturas formais “as an individual hero” pois o seu rol nunha renovada contorna laboral colaborativa -que tamén é reivindicada- sería “to act with, and on behalf of, others”.

O enfoque mais amplo -pois combina a crítica arquitectónica, a investigación, o proxecto e a intervención in situ- realízao a cátedra Urban Think Tank na ETH de Zúric (Suíza), encabezada por Alfredo Brillembourg e Hubert Klumpner que se especializa “in the design practice of contemporary architecture and urbanism”. As súas liñas de investigación teñen por obxectivo os “informal settlements in the global south [...] conducting research and fieldwork in different urban slum areas around the globe” pondo o foco “on the education and development of a new generation of professionals, who will transform cities in the 21st century”.

Este contexto verase influído mais unha vez polo Museum of Modern Art de Nova York, quen como xa sucedeu anos atrás con *Architecture without Architects* vai marcar en 2010 a axenda profesional cunha nova exposición: *Small Scale, Big Change: New Architectures of Social Engagement*.

A exposición presenta once edificios do cinco continentes caracterizados por “bring innovative architecture to underserved communities” demostrándose que os seus autores atenderon “the functional requirements of their designs but also aim to have a broad positive effect on the communities they work in, as partners in social, economic, and political transformation beyond the boundaries of their often modest sites?”.

Aínda é pronto para dicir se os posicionamentos de *Small Scale, Big Change* son universalmente aceptados e tamén para saber como convivirán coas rechamantes propostas alzadas polos profesionais vinculados aos círculos do poder nas megalópolis do lonxano Oriente ou nas cidades prefabricadas do Golfo Pérsico. En todo caso o panorama mostra actualmente una certa incorporación do social en todas as institucións da arquitectura.

Así as esclerotizadas organizacións profesionais como a Unión Internacional de Arquitectos celebrará por vez primeira unha das súas cimeiras ¡e foi o XXV!- en África (Durban 2014), baixo a lema “Architecture elsewhere”, pondo a énfase na arquitectura entendida como servizo público.

Neste contexto a próxima bienal de arquitectura de Venecia a celebrar en 2016 dá sinais de querer abandonar a súa anterior filosofía que tiña na arquitectura un obxecto de culto, case banal, desprovisto de calquera dimensión social ou funcional.

A designación como director do arquitecto chileno Alejandro Aravena deixa ben claro cal pode ser a traxectoria do evento. Aravena é, lembrémolo, un profesional que se ten labrado un lugar na fama profesional coas súas propostas arquitectónicas centradas na xestión de procesos nos que os usuarios son os protagonistas da configuración final dos edificios.

Reporting From the Front é o argumento da Bienal, querendo con el celebrar un encontro no que “...diversas fronteiras deben ser expandidas para mellorar a calidade do construído e a consecuente calidade de vida das persoas...”.

Entre os axentes convocados á esta gran cita figuran segundo se anuncia desde o website do evento: os arquitectos, a sociedade civil, que inclúe a aquelas persoas “without any formal training in design, have been able to improve their own built environment”. Convidase tamén aos líderes que “*from their privileged positions, at the top or the bottom of the pyramid, may orient the practitioners in the battles worth to get involved with*”.

As organizacións non gobernamentais e a universidade non foron convidadas.

Esta inexplicable ausencia debe servir de acicate tanto ás ONG como á academia para reivindicar pola forza dos feitos un lugar entre os actores que a través da arquitectura fan que o mundo sexa un lugar mellor.

A nova era implica graves e complexos desafíos (...) responder a deterioración social e á crecente marxinação do deseñador respecto de proxectos de contido social.
Carta UIA/UNESCO da formación
(Barcelona, xuño 1996)

PRESENTACIÓN

EXPERIENCIAS ACADÉMICAS AO REDOR DA FUNCIÓN SOCIAL DA ARQUITECTURA NA ESCOLA DE ARQUITECTURA DA UNIVERSIDADE DE SEVILLA

Esteban de Manuel Jerez¹¹

Se nos interrogamos pola arquitectura que necesitamos para afrontar os retos da sociedade contemporánea e desde aí nos preguntamos polo encaixe que estes teñen desde os procesos de ensino e aprendizaxe, desde a investigación e desde a extensión universitaria (entendida no marco da tradición latinoamericana como colaboración directa entre sociedade e universidade), creo que podemos chegar á conclusión de que necesitamos cambiar prioridades e cambiar de paradigma docente e investigador.

Hoxe ocupan un lugar central tanto en investigación como en docencia temas de importancia marxinal para a crise civilizatoria na que estamos inmersos. Crise no noso contexto exprésase na segregación social e espacial na cidade que propicia o crecemento da desigualdade, a situación de emerxencia habitacional vinculada aos desafiuzamentos, a volta a situacións de sobre ocupación ou os serios problemas de emancipación dos mozos á vez que temos 3.5 millóns de vivendas baleiras.

A nivel ecolóxico exprésase na desbordante pegada ecolóxica das nosas áreas metropolitanas. No mundo 1.200 millóns de persoas viven en chabolas sen servizos urbanos e a pesar da extrema desigualdade na distribución dos recursos a nosa pegada ecolóxica supera nun 50% a biocapacidade do planeta.

Para afrontar desde a docencia a función social da arquitectura temos dúas opcións complementarias:

¹¹ Esteban de Manuel Jerez é profesor Titular de Universidade da Escuela Técnica Superior de Arquitectura da Universidad de Sevilla

a) Introducir problemas relevantes na aula desde calquera disciplina ou no marco dos talleres interdisciplinares.

Para iso seguimos o modelo de **ensino-aprendizaxe baseada en problemas** e a liña de **aprendizaxe-servizo**, que vincula a docencia regulada coa extensión universitaria a través da colaboración con organizacións sociais que traballan sobre o terreo polo dereito á vivenda e a cidade.

Este enfoque permitiunos analizar cos nosos alumnos a *gentrificación* do casco antigo de Sevilla en torno ao barrio de San Luís, auspiciado polo *Plan Urban*, ou colaborar coas asociacións veciñais do barrio de autoconstrución de Padre Pío, no levantamento, análise e proxecto de rehabilitación das vivendas das familias solicitantes de axuda para o programa de rehabilitación autonómica.

Fixémolo como proxecto de innovación educativa en coordinación coas demais materias da aula de Arquitectura de primeiro curso de arquitectura no ano 1999-2000 obtendo o premio á innovación educativa da universidade de Sevilla.

Ese mesmo enfoque permitiunos implicar á Aula de Arquitectura de primeiro na fase inicial de toma de datos e análises do Plan Villes Sans Bidonvilles en Larache, proxecto educativo que se enmarcou no proxecto de cooperación universitaria que permitiu a metamorfose do barrio chabolista de Jnane Aztout (2005-2013).

b) Crear materias optativas especializadas en temas de cooperación ao desenvolvemento no ámbito local ou internacional, como a materia Hábitat e Desenvolvemento (en Las Palmas e Sevilla).

As prácticas de curso estiveron vinculadas a proxectos reais como o de cooperación en Larache, na fase de identificación de actores cos que cooperar e posibles barrios nos que actuar.

Os alumnos adquiren unha perspectiva complexa do hábitat e da súa xestión social en marcos interdisciplinares e multiaxentes. Nesta materia comezou a colaboración que deu orixe ao proxecto de

investigación Barrios en Transición, cos veciños de Alcosa, que nos pediron asesoría para unha rehabilitación e reactivación do seu barrio.

c) **Crear formación de posgrao como o máster en Gestión Social del Hábitat**, interdisciplinario tanto en canto á composición dos docentes como os estudantes.

As teses de máster desenvólvense en contextos reais mediante convenio con programas públicos ou proxectos de Organizacións non Governamentais para o Desenvolvemento. A finalidade é formar equipos de asistencia técnica capaces de deseñar e xestionar procesos participativos en urbanismo e vivenda.

Para vincular investigación e intervención en problemas sociais do hábitat, o marco de referencia é a **investigación acción participativa**, adaptada aos procesos de produción e xestión social do hábitat. Nesta liña o noso grupo ADICI ten aberta unha liña de investigación cunha decena de teses terminadas ou en avanzado estado de desenvolvemento, multitude de tese de máster vinculadas ao Máster en Xestión Social do Hábitat, proxectos fin de carreira e proxectos de investigación de temática social relevantes, como o contrato de investigación para deseñar e acompañar a participación cidadá na elaboración do Plan Xeral de Sanlúcar la Mayor, o proxecto Desbordes Urbanos, proxecto, xestión e política na cidade da periferia (no marco do programa CYTED), o proxecto Barrios en Transición ou o proxecto *Cooperhabitar*, ambos os financiados con fondos FEDER.

EXPERIENCIAS ACADÉMICAS AO REDOR DA FUNCIÓN SOCIAL DA ARQUITECTURA NA ESCOLA DE ARQUITECTURA DA UNIVERSIDADE DE LAS PALMAS DE GRAN CANARIA

Vicente Díaz¹²

Hábitat e desenvolvemento: unha materia optativa do Grao en Arquitectura na ULPGC

No encontro celebrado na Escola de Arquitectura da Coruña correspondeunos presentar a materia optativa Hábitat e Desenvolvemento (HyD), que leva máis de 12 anos impartíndose na Escola de Arquitectura da Universidade de Las Palmas de Gran Canaria. Se seguimos algúns das ideas presentes no encontro, debemos dicir que HyD propón unha reflexión teórico-práctica sobre a realidade social e cultural que nos rodea, sobre unha arquitectura que trata de dar respostas á pobreza, ás desigualdades, ás emerxencias. Trátase de problemas aos que case sempre chegamos tarde, vinculados con ese outro 90% da poboación á que como profesionais apenas prestamos atención: no interior dos barrios marxinais, nas periferias urbanas, nas catástrofes naturais e humanas. É por iso que cremos na necesidade de impartir unha formación que nos permita actuar alí onde a emerxencia, -como urxencia, pero tamén como rexurdimento- da arquitectura requírao.

O programa da materia relaciona a realidade da cooperación ao desenvolvemento de asentamentos humanos precarios en América Latina e África coa realidade que existe en España con respecto á vivenda

¹² Vicente Díaz é actualmente profesor axudante doutor na Universidad de Las Palmas de Gran Canaria. Imparte “Hábitat y Desarrollo” desde o curso 2001-2002, materia optativa do *Departamento de Arte, Ciudad y Territorio*. Quinto curso, módulo proxectual, área de Composición Arquitectónica.

social, a autoconstrución, a participación cidadá, etc. Tamén se estuda a relación da arquitectura co resto de disciplinas sociais (antropoloxía, xeografía, socioloxía...) nun marco xeral denominado Arquitectura Social.

A materia estrutúrase en dous bloques teóricos: por unha banda o hábitat, que se orienta cara ao estudo da habitabilidade básica, do hábitat informal, da vivenda social ou do feito de habitar. Doutra banda, o desenvolvemento, que orienta ao alumno no estudo do aumento e a incidencia das desigualdades; na importancia do desenvolvemento humano ou a historia e a incidencia da cooperación ao desenvolvemento. O programa de HyD complementábase con dous eixos transversais prácticos: o primeiro referido á participación cidadá na formación do arquitecto, que na aula se traduce na aprendizaxe de técnicas participativas e a súa aplicación práctica. O segundo eixo ten que ver coa cidade e o urbanismo emerxente ou insurxente coa educación da mirada e coa forma en que nos achegamos a esa cidade. Neste caso concrétaase na realización de paseos por diferentes lugares da cidade.

En HyD propónse aos alumnos deixar aparcada por un momento a idea do arquitecto como creador ou como artista para adoptar a idea do arquitecto como artesán, “como tradutor de desexos e necesidades; mediador e facilitador de procesos; catalizador de situacións ou conector entre suxeitos e intereses”. Isto permítenos integrarnos por exemplo en procesos de construción ou de reposición de vivendas como interlocutores entre os diferentes actores: beneficiarios/as, técnicos, políticos, etc. Propónse tamén pór en práctica a capacidade, adquirida ao longo da carreira, para xestionar a complexidade, propiciando a integración en equipos multidisciplinares con ferramentas básicas para afrontar a toma conxunta de decisións.

A HABITABILIDADE BÁSICA NA ESCOLA DE ARQUITECTURA DA UNIVERSIDAD POLITÉCNICA DE MADRID.

A EXPERIENCIA DO ICHAB-CUHAB

Belén Gesto Barroso¹³

Estímase que 7 de cada 10 vivendas que se fan no mundo son auto-construídas á marxe do sector formal mercantil, porque o mercado non ten capacidade de resposta ante o crecemento urbano nos países en desenvolvemento, polo que a xente -sen capacidade solvente- constrúese as súas vivendas ou busca as súas propias solucións¹⁴. Os estudantes das nosas escolas estiveronse formando para atender as demandas de apenas unha cuarta parte da poboación mundial. Da necesidade de arquitectos formados para atender "ao outro 90%" foron conscientes Julián Salas e Felipe Colavidas¹⁵ xa desde 1996 e traballaron desde entón por lograr a incorporación da Habitabilidade Básica (HaB) -ou de forma máis xeral, da Cooperación como función social da arquitectura- no ensino universitario, en concreto, na Escola Técnica Superior de Arquitectura de Madrid (ETSAM).

Tras de Hábitat II¹⁶ comezaron unha traxectoria académica xuntos coa que abordaron un baleiro que se mostraba latente no ensino universitario e máis especificamente nas carreiras técnicas impartidas na

¹³ Belén Gesto Barroso é profesora asociada do *Departamento de Proyectos Arquitectónicos, Urbanismo y Ordenación del Territorio*. Directora do ICHaB (*Instituto Complutense de Habitabilidad Básica*). CUHAB (*Cátedra UNESCO de Habitabilidad Básica*).

¹⁴ DAVIS, Ian (2007) *Planeta de Ciudades Miseria*, Editorial FOCA, Madrid

¹⁵ Felipe Colavidas Espinosa, Dr. Arquitecto, profesor titular do DUyOT e Julián Salas Serrano, Dr. Enxeñeiro Industrial, investigador do CSIC e *profesor ad honorem* do DUyOT.

¹⁶ A Segunda Conferencia Mundial sobre Asentamentos Humanos, tivo lugar en Estambul en 1996.

Universidad Politécnica de Madrid: a Cooperación ao Desenvolvemento e os Asentamentos Humanos Precarios en países en desenvolvemento. Incorporaron así a HaB no ámbito académico, primeiro coa formación en posgrao que comezaron cunha materia de doutoramento e un Curso de Experto en "Cooperación para o Desenvolvemento de Asentamentos Humanos Precarios. Instrumentos de Habitabilidade Básica" que en 2016 comezará a súa XIX edición.

Durante case que vinte anos -primeiro xuntos, e logo por separado- esforzáronse por tentar achegar instrumentos de ordenación territorial, plan, urbanización e aloxamento a profesionais que desexaban traballar para dar resposta á *fame de vivenda*¹⁷. Fundaron o ICHaB (Instituto de Cooperación en Habitabilidade Básica, un dos primeiros Grupos de Cooperación creados na UPM) e en 2007 lograron o recoñecemento de Cátedra UNESCO de Habitabilidade Básica na UPM.

O camiño non foi sinxelo dentro da Escola, e o recoñecemento que actualmente hai hoxe ao redor desa función social da arquitectura tardaría varios anos en chegar. Primeiro, e co apoio do DUyOT (*Departamento de Urbanística y Ordenación del Territorio* da ETSAM), ofertouse nos estudos de Arquitectura do Plan 96 da ETSAM, a materia optativa “715 Habitabilidade Básica” que deu a oportunidade a aqueles que tiñan a inquietude de poder formarse nestes temas durante os seus estudos de grao¹⁸. Proba do éxito foi a demanda continuada da materia por parte dos estudantes.

A Cooperación, internacional e local, se hase ir introducindo noutros departamentos até acadar un dos lugares máis visibles grazas á creación por parte da Dirección de Cooperación da UPM (creada en 2005)

¹⁷ O libro de Julián Salas, *Contra el hambre de vivienda*, publicado en 1998 (Editorial Escala, Colombia), converteuse en referente dentro e fora de España, especialmente en América Latina.

¹⁸ No novo Plan 2010, *Grado en Fundamentos de Arquitectura*, impártese o *Taller Experimental Habitabilidad Básica*.

das bolsas PFC de Cooperación, conseguindo a implicación do Departamento de Proxectos Arquitectónicos nestes temas e alcanzado grandes resultados con matrículas de honra outorgadas a estudantes comprometidos cos seus PFC de Cooperación. O último logro alcanzouno o grupo HaB-ETSAM ao gañar o *2nd European Award for innovative educational proposals for the integration of SHD (Sustainable Human Development) into technology and engineering education* coa súa proposta *Mapeo-Coopera*, unha plataforma dixital onde están a recompilar tódolos traballos de cooperación que se realizaron e séguense realizando na ETSAM.

Despois de case 20 anos de experiencias académicas ao redor da función social da arquitectura non podemos máis que ratificarnos no noso compromiso de seguir traballando en formar profesionais dispostos a traballar por mellorar as condicións de vida dos millóns de persoas que aínda hoxe viven en condicións de precariedade habitacional: en 2012, 862,5 millóns de persoas das rexións en desenvolvemento vivía en tugurios¹⁹, 748 millóns de persoas seguían utilizando auga de fontes non melloradas e máis de 2.500 millóns non tiñan acceso a saneamento mellorado, un 10% e un 35% do total de poboación mundial respectivamente²⁰.

¹⁹ UN-HABITAT (2003) *Slums of the World: The face of urban poverty in the new millenium?*, United Nations Human Settlements Programme, Nairobi, Kenya

²⁰ UN-United Nations (2014) *Objetivos de Desarrollo del Milenio. Informe de 2014*, Naciones Unidas, Nova York

O PLAN BASE EN CIDADES INTERMEDIAS. UN MÉTODO DE FORMACIÓN EN URBANISMO E PARA A CONSTRUCCIÓN DO DEREITO Á CIDADE.

Josep María Llop Torné²¹

A nosa acción formativa ten dous rexistros. O de **plan base** e o concepto das **ciudades** e moi especialmente das **escalas intermedias**.

Con todas as súas vantaxes para axudar a cambiar o método de planificación herdado da mala tecnocracia e burocracia. Plans claros cun sentido de plans de acción. Pero ademais cun sentido político do plan como dereito.

O concepto do Dereito á cidade esta en os ámbitos internacionais. Con raíces históricas en Henri Lefebvre pero con moitas achegas actuais. Nesta liña xenérica e xeneral inscríbese o método. Porque a afirmación crave é: Que o dereito á cidade debe empezar no “dereito ao plan”. O dereito de que a poboación entenda o plan. Así poderá participar na súa mellora e na súa xestión. Os plans serán máis transparentes.

Para a corrupción diminuírá o seu campo de acción.

E para a poboación aumentará a súa soberanía.

Un plan base para a base.

²¹ Josep María Llop Torné é Arquitecto Urbanista. Director da Cátedra UNESCO e UIA-CIMES (Programa da Unión Internacional de Arquitectura – Cidades Intermedias)

Cidades intermedias:

As cidades intermedias son claves para que a urbanización do mundo xere desenvolvemento. Estamos a falar de cidades que están activas nas redes de cidades, constituíndo os nodos da urbanización. Intermediando entre outras cidades e, dun modo en especial, entre os fluxos globalizados e os territorios concretos. En cidades de talla media e nas cidades menores esta a maioría urbana do planeta. Hoxe en cidades menores de 1 millón de habitantes reside máis do 60% da poboación urbana, case 2/3 partes. Lembren que hai unhas 10.000 cidades de máis de 50.000 habitantes e menos de 500 de máis de 1 millón.

Estas cidades, moito máis que as grandes, deben mobilizar os seus recursos endóxenos e físicos do seu territorio e do seu ambiente. Para iso propomos unha mirada activa e clara de como estudar as súas condicións básicas e deducir das mesmas unha base de plan ou mapa basee. Que potencie as súas condicións cara a unha mellor urbanización que xere desenvolvemento. É dicir que co seu proceso de urbanización xérese riqueza e melloras urbanas. Así como que se distribúa esa riqueza e esas melloras a favor das poboacións urbanas desas cidades e tamén das poboacións das súas contornas rurais ou naturais interconectadas a elas.

Plans Base de acción:

O método básico, de estudo e proposta, que chamamos ?Plan Basee? non é alternativo a ningún dos métodos de planificación para o desenvolvemento sustentable de cada país. Trátase de estudos e propostas de base. Que pola súa axilidade, sinxeleza e sentido de solidariedade, busca pór na axenda

internacional o rol e potencial das cidades intermedias. Para favorecer a calidade da urbanización e xerar desenvolvemento. Este nivel básico ofrece unha fase inicial e complementaria doutros métodos e procesos seguintes:

1. É un camiño de educación e participación onde o urbanismo é unha clave de acción. Porque dun modo claro e sinxelo expresa os obxectivos da planificación física ou urbanística, para que poidan ser explicados e debatidos con todos (cidades educadoras e cívicas).
2. É un complementario da planificación do desenvolvemento, máis regulamentario e/ou estratéxico. O plan basee non é o final, é o inicio da planificación. Por iso en cada país a súa continuación será cos tipos de plans, dese país, que deberán axustarse ás súas condicións normativas. Debe entenderse moi ben esta característica de proposta inicial non de solución final sempre complementaria doutros tipos de plans.

Método de formación:

Estes dous conceptos pódense articular nunha liña educativa.

Mediante a realización de módulos de formación que se basean no método de plan basee.

Que se realizan con outras institucións académicas e/ou oficiais.

Que forman a funcións, profesores e/ou estudantes desas mesmas entidades.

Ademais ao enfocar, como traballo formativo, a redacción do plan basee das súas cidades ten unha raíz real que é moi positiva. Ofrecendo un produto útil para a sociedade de cada unha das cidades.

No últimos tres anos de traballo (2012-2015) desenvolvéronse 24 módulos en diferentes países do mundo. Isto demostra que a acción formativa ten moito percorrido e que é moi fácil a súa organización, aínda colaborando con moitos entes diferentes.

EXPERIENCIAS ACADÉMICAS AO REDOR DA FUNCIÓN SOCIAL DA ARQUITECTURA NA UNIVERSITAT INTERNACIONAL DE CATALUNYA. A RESPONSABILIDADE SOCIAL COMO EIXO DA DOCENCIA EN COOPERACIÓN

Carmen Mendoza Arroyo²²

A Arquitectura e o urbanismo na súa esencia son disciplinas vinculadas a lugares e persoas reais, por iso, convértese en prioritario que exista desde a docencia destas disciplinas unha alianza e cooperación entre a educación superior e as comunidades.

Cando o obxectivo radica en xerar propostas que sexan sensibles ao contexto e a cultura local, esta alianza é aínda máis importante. Por iso, é necesario consolidar este vínculo reforzando na educación superior o que os mozos profesionais adquiren responsabilidade social e que a súa aprendizaxe se realice a través do servizo ás comunidades.

É así que desde o *Master International Cooperation Sustainable Emergency Architecture* da Universitat Internacional de Catalunya en Barcelona cremos esencial que o arquitecto e o urbanista que pretende traballar en contexto de emerxencia, xa sexa por desastres naturais, conflitos ou situacións de pobreza, traballe coa comunidade e os seus representantes desde un inicio, e desde unha relación igualitaria, coa finalidade de eliminar a barreira entre técnicos e membros da comunidade.

²² Carmen Mendoza Arroyo é Doutora en Arquitectura. Exerce de Co-directora do Master International Cooperation Sustainable Emergency Architecture da de School of Architecture da Universitat Internacional de Catalunya, UIC en Barcelona.

Partindo desta premisa e compromiso a docencia da arquitectura e o urbanismo deben prover ao alumno con catro visións transversais: a primeira é ter unha **visión internacional** que cremos necesaria para coñecer estratexias de aplicación global e á vez desenvolver a súa concreción axustada a cada realidade local. A segunda é unha **visión contextual**, pois consideramos esencial o recoñecemento e o diálogo co substrato físico e social específicos dos territorios onde se pretende intervir. A terceira é unha **visión interescalar**, xa que se han de expor análise e propostas desde unha visión unitaria e estratéxica, cun desenvolvemento flexible e pautado das partes. E por último, e quizais é a visión máis adecuada ás necesidades da cidade territorio contemporáneo, é a procura dunha **visión interdisciplinar**.

O proxecto e a xestión hanse de vincular nun diálogo continuo de longo percorrido onde é necesario integrar o coñecemento de disciplinas diversas para asumir a sustentabilidade dun territorio, entendendo sustentabilidade como un proceso positivo no tempo.

O reto é grande, pero o obxectivo debe ser claro, hai que ofrecer ao alumno a oportunidade de explorar ferramentas socio-espaciais alternativas ás tradicionais para traballar en contextos de emerxencia ou exclusión social, que combinen *mappings* participativos e enquisas, con metodoloxías e técnicas de urbanismo e arquitectura que realcen a cultura e a identidade local.

É urxente adaptar os instrumentos e metodoloxías de intervención ás particularidades físicas e sociais das diversas formas de asentamentos e contextos, actualmente en constante cambio.

FALAR DO PAPEL SOCIAL DO ARQUITECTO...

María Neto²³

Falar do papel social do arquitecto presupón falar de participación, responsabilidade e compromiso social. Non se pode dissociar o papel social do arquitecto dunha reflexión mais ampla sobre renovación de recursos e instrumentos de acción, a súa contribución para o pensamento, discusión e practica.

Partimos do Movemento Moderno, momento clave onde se salienta o papel social do arquitecto, até os nosos días, para buscar as pistas que lexitimarán este discurso. Empezamos así no inicio do século XX cos CIAM e a vontade de mellorar a vida das persoas²⁴. Xorden CÓBRA e o TEAM X; estes últimos traen un pensamento local, en oposición ao pensamento anterior demasiado abstracto/universal, dando lugar a unha arquitectura máis humanista/situacionista²⁵, defendendo para iso a substitución da Carta de Atenas por unha xerarquía de relacións humanas. Alison e Peter Smithson son os rostros da integración do usuario, isto é, a integración da experiencia de comunidades - práctica participativa; Peter Cook argumenta que a solución a un problema de arquitectura non sempre é un edificio, e con todo non deixa de ser un problema de Arquitectura²⁶. Neste contexto internacional situamos personaxes da Escola do Porto como Fernando Távora e Keil do Amaral da Escola de Lisboa, que xunto a Viana de Lima cruzaban este universo a través

²³ María Neto é arquitecta e investigadora na Facultade de Arquitectura da Universidade do Porto (PT).

²⁴ Montaner, Josep and Zaída Múxi. *Arquitectura y Política, ensayos para mundos alternativos*. Barcelona: Gustavo Gili, 2014.

²⁵ Bandeirinha, José. *O Processo SAAL e a Arquitectura no 25 de Abril de 1974*. Coimbra: Imprensa da Universidade, 2007.

²⁶ Sadler, Simon. *Archigram: architecture without architecture*. Cambridge: The MIT Press, 2005

dos CIAM²⁷. Na década de 60/70, hai en Portugal un desvío da disciplina da arquitectura cara ás ciencias sociais e humanas en oposición ao contexto internacional arquitectónico desta década, que se caracterizou por unha perda no carácter social, expresándose soamente en intervencións puntuais de escaseza en países en desenvolvemento, onde se insiren as accións do arquitecto John Turner. En cambio, Portugal desenvolve nesta época un efervescente período de aprendizaxe que culminou co Laboratorio de experimentación do proxecto SAAL - Servizo Ambulatorio de Apoio Local, con forte impacto na Escola do Porto. A pesar desta consciencia ampla do papel social do arquitecto, esta densa intervención circunscrita no tempo, foi naturalmente substituída pola axitada actividade construtiva da década dos 80, un dos efectos colaterais da integración de Portugal na CEE. O chamado “Arquitecto-anti-lápis-maraviloso”²⁸ de Octávio Filgueiras, foi dando paso ao edificio obxecto, emerxendo a énfase na autoría, a linguaxe e un novo modo de facer arquitectura.

Chegamos hoxe ao debate que tenta reavivar a cuestión social da arquitectura, froito dunha crise económica xeneralizada e debido a unha conciencia cada vez mais ampla da súa necesidade. Como refire Montaner no seu recente libro, *Arquitectura e Política*,

“perfilam-se diversas posições que tendem a polarizar-se em dois extremos: por um lado, os arquitectos que querem ser fiéis ao status quo, aos seus clientes e, por outro lado, aqueles que tentam melhorar a vida das pessoas.”

Recupero aquí dous acontecementos satélites que ocorresen ao redor desta temática, a exposición “O PROCESSO SAAL . Arquitectura e participación 1974-1976” e a conferencia Internacional de ASF “The

²⁷ Távora, Fernando. *DPA 14: Nulla dies sine linea, Fragmentos de una conversación con Fernando Távora*. Barcelona: Edicions UPC, 1998.

²⁸ Filgueiras, Octávio. *Da função social do arquitecto*. Porto: FAUP publicações, 1962.

teaching of architecture in the development process”. Esta última tentou, en certa medida, alertar sobre o papel social do arquitecto e a súa importancia como facilitador no proceso de desenvolvemento, papel este que é repetidamente relegado a unha posición inferior ao do papel mediático da arquitectura. Como investigadora puiden constatar que a vertente de cooperación ao desenvolvemento e emerxencia non ten aínda lugar na maioría das Escolas de Arquitectura portuguesas. Non hai historia nin tradición. Sinalo como principais causas por unha banda, o feito de que a liña que separa o límite da competencia do arquitecto e a participación da poboación é demasiado fráxil, doutra banda, a dificultade en xestionar un proceso no que o autor parece distanciarse en nome dunha colectividade.

É neste contexto onde radica a dificultade e resistencia ao posicionamento pedagóxico nas Escolas de Arquitectura, porque é esta relación, máis afastada de prácticas académicas, a que implica dar o paso. Ademais, a tradición historiográfica que exalta un creador xenial, demiurgo, transformou en invisible as outras maneiras do exercicio da profesión. Citando a Montaner

“Se um arquitecto quiser a sua função social, será forçado a superar as súas coordenadas profissionais, industriais e comerciais, para poder fazer um trabalho autenticamente culto e crítico, multidisciplinar e colectivo que participe de projectos sociais e de cooperação”.

Destaco a achega a este tema de Escolas e centros de investigación en arquitectura que recoñecen a importancia do arquitecto en contextos de escaseza ou emerxencia e como tal, introduciron nos seus currículos mecanismos de actuación nestes contextos como complemento da formación tradicional do arquitecto. Exemplos diso é VANA Voluntary Architects´Network, fundada polo arquitecto Shigeru Ban en 1995 despois do terremoto en Kobe, co obxectivo de sensibilizar sobre a importancia da participación do arquitecto na mellora das estruturas temporais de socorro, propondo espazos máis confortables para as persoas sacando vantaxe da nosa experiencia e coñecemento; e o CENDEP, Centre for Development and

Emergency Practice creado polo profesor Ian Davis e actualmente coordinado polo arquitecto David Sanderson, que forma arquitectos como axentes humanitarios preparados para responder a estes retos.

Moitas destas prácticas, especificamente en contexto de emerxencia ou escaseza, preséntanse como intervencións soltas que necesitan ser agregadas e colocadas nun sistema de relacións para poder producirse coñecemento e cultura de intervención. A investigación que desenvolvo no tema do Refuxio e Plan de Emerxencia, financiado pola Fundação para a Ciencia e Tecnoloxía, pretende ser unha contribución para a desmitificación destas prácticas, contribuíndo por unha banda ao debate máis amplo do problema nas Escolas de Arquitectura e, doutra banda, apoiar a práctica da acción humanitaria, explorando formas innovadoras de abordar a cuestión, a través da disciplina da arquitectura.

Son estas prácticas anónimas as que, a pesar do seu impacto non mediático, teñen unha contribución directa na melloría das condicións de vida de millóns de persoas.

SINTESE

A FUNCIÓN SOCIAL DA ARQUITECTURA NA DOCENCIA DO MAÑÁN

A actividade que teñen os profesionais da arquitectura por diante é ilimitada.

Explica Aravena no vídeo de presentación do proxecto de Bienal de Venecia 2016 que para paliar o déficit de Habitabilidade que existe hoxe no mundo debería construírse unha cidade dun millón de habitantes cada semana durante moitos anos...

Transcorrido case un século desde que o movemento moderno lanzase aquel ideal de dar vivenda aos obreiros e crear un hábitat de calidade para eles estamos aínda ben lonxe de universalizar esa meta, que a pesar de conseguir só parcialmente os seus obxectivos tamén provocou algo inicialmente non previsto: lucrar a uns poucos á conta das necesidades de teito e equipamento de todos.

Tampouco se realizaron significativos avances no deseño de procesos participatorios -verdadeiramente democráticos e non meramente representativos- que permitan unha verdadeira e frutífera conexión entre usuarios e deseñadores na construción da cidade.

Así as cousas non podemos máis que recoñecer que hoxe máis que nunca a cidade é construída -citando a Joan Mac Donald- “por só dous operadores principais: os ricos e os pobres”.

As experiencias, as investigacións e os estudos que se viñeron sucedendo desde os anos cincuenta do pasado século por profesionais, axencias diversas, organizacións non gobernamentais para o desenvolvemento e universidades en ámbitos de participación, autoconstrución, asistencia, deseño aberto ou colaborativo, tecnoloxías amigables ou apropiables e outras tácticas que pretenderon estender a idea do

bo vivir e reivindicar a globalización do dereito á cidade á humanidade enteira representan un background cuxo potencial non pode ser ignorado.

Introducir activamente todo isto na docencia dos futuros profesionais da arquitectura sen dúbida producirá resultados máis positivos que o non facelo.

Cando menos iso non nos fará cómplices na prórroga dunha inxusta situación.

Plácido Lizancos

Coordinador Profesorado Proxecto DHabitat

REFERENCIAS

ESCOLAS, ESTUDOS E CENTROS DE INVESTIGACIÓN

The Bartlett Development Planning Unit

University College of London, Reino Unido

<https://www.bartlett.ucl.ac.uk/dpu/about-us/history>

CENDEP. Centre for Development and Emergency Practice

Oxford Brookes Architecture School

<http://architecture.brookes.ac.uk/research/cendep/>

Spatial Agency

School of Architecture. University of Sheffield, Reino Unido

www.spatialagency.net

Rural Studio

School of Architecture, Planning and Landscape Architecture. Auburn University. Alabama, EE.UU.

<http://www.ruralstudio.org/>

Urban-Think Tank

Chair of Architecture and Urban Design. ETH Zurich, Suíza

<http://u-tt.arch.ethz.ch/>

Minimum Cost Housing Group

McGill University School of Architecture Montreal, Canadá.

<http://www.mcgill.ca/mchg/>

INVI. Instituto de la Vivienda

Facultad de Arquitectura y Urbanismo. Universidad de Chile. Santiago, Chile

<http://vivienda.uchilefau.cl/>

ACS. Arquitectura Y Compromiso Social

Asociación universitaria y ONGd. Escuela de Arquitectura. Universidad de Sevilla

<http://arquisocial.org/>

ICHAB. Instituto de Cooperación en Habitabilidad Básica

ETSA Universidad Politécnica Madrid.

<http://www.cuhab-upm.es/>

Master International Cooperation: Sustainable Emergency Architecture,

Escola de Arquitectura. Universitat Internacional de Catalunya. Barcelona

<http://www.uic.es/es/estudis-uic/esarq/master-international-cooperation-sustainable-emergency-architecture>

Universitat sense fronteres

ETSA Barcelona

<https://www.upc.edu/ccd/participa-1/grupos-de-cooperacion-a-la-upc/usf>

Càtedra UNESCO d'estudis urbans, territorials i ciutats intermèdies de Lleida

Universitat de Lleida

<http://www.ceut.udl.cat/es/catedra-unesco/>

PEDAGOGÍAS**Radical-Pedagogies**

Beatriz Colomina et al. Princeton University School of Architecture

<http://www.architectural-review.com/education/radical-pedagogies-in-architectural-education/8636066.article>

Fernando Castillo

<http://ciperchile.cl/2013/08/02/fernando-castillo-velasco-el-ojo-critico-y-autocritico-del-hombre-que-marco-su-huella-en-la-arquitectura-chilena/>

César Pelli

<http://www.plataformaarquitectura.cl/cl/02-321719/victor-el-hermano-social-de-cesar-pelli-y-su-vision-de-la-arquitectura>

John Habraken

Teoría dos soportes.

<http://www.habraken.com/>

MANIFESTOS**Carta UNESCO / UIA da formación en arquitectura**

<http://www.uia.archi/sites/default/files/charte-es.pdf>

Laufen manifesto for a humane design culture

<http://laufenmanifesto.org/>

The Angry Architect

5 Reasons You Should Dive Into Humanitarian Architecture

<http://architizer.com/blog/5-reasons-you-should-dive-into-humanitarian-architecture/>

REVISTAS**Revista INVI.**

Vivienda, el hábitat residencial y los estudios territoriales. Universidad de Chile.

<http://revistainvi.uchile.cl/>

Boundaries

Sustainable, Socially Engaged, Humanitarian Architecture

<https://www.boundaries.it/>

Márgenes de Arquitectura Social

Universidad de Las Palmas

<http://www.arquypielago.com/revistamargenes/>

FOROS**UN Habitat**

Agency for a better urban future

<http://unhabitat.org/>

World Habitat Day

Sitio oficial do Dia Mundial do Hábitat

http://urbanoctober.org/index_1.asp?pcd=2

Bienal de Arquitectura de Venecia 2016

Reporting From The Front

<http://www.labiennale.org/en/architecture>

UIA 2014

Architecture Otherwhere

<http://www.uia2014durban.org/>

REDES**REEDES**

Red Española de Estudios del Desarrollo.

<http://reedes.org/>

Federación Arquitectura Social

Agrupación de Colectivos para la transformación y la participación social en la arquitectura, el urbanismo y el espacio.
<https://aaccsevilla.wordpress.com/2012/12/02/federacion-arquitectura-social/>

GALICIA**Proxecto DHabitat**

Grupo de traballo en Educación para o Desenvolvemento, radicado na Escola de Arquitectura da Coruña
www.udc.gal/dhabitat

Arquitectura Sen Fronteiras Galicia

<http://galicia.asfes.org/>

Oficina Cooperación e Voluntariado. Universidade da Coruña

servizo universitario que canaliza as demandas de participación e solidariedade na busca do ben común local e global por parte da comunidade universitaria

<https://www.udc.es/ocv/>

RGCU Rede Galega de Cooperación Universitaria ao Desenvolvemento

Plataforma para o traballo en rede entre as universidades galegas nos eidos da cooperación universitaria ao desenvolvemento (CUD), e a educación para o desenvolvemento (EpD)

<http://www.rgcud.gal/>

Architectonic Analysis

An academic group committed with social issues of architecture at A Coruña Architecture School.

<https://architectonicanalysisetsac.wordpress.com/>

